

Ks. prof. dr hab. Mirosław Stanisław Wróbel

Jerozolima, 29.06.2022 r.

Kierownik Sekcji Nauk Biblijnych

Kierownik Katedry Filologii Biblijnej

i Literatury Międzytestamentalnej

Wydział Teologii

Katolicki Uniwersytet Lubelski Jana Pawła II

Recenzja rozprawy doktorskiej

Ks. mgr lic. Michał Kossowski, „Seder paschalny a teologia Eucharystii”, Toruń 2022, ss. 225.

Deklaracja soborowa *Nostra aetate* – wskazuje na ścisły związek wyznawców Chrystusa z „ludem Abrahama”. W powołaniu Abrahama zawarte jest powołanie wszystkich wyznawców Chrystusa. *Exodus* ludu wybranego z Egiptu jest zapowiedzią i znakiem zbawienia Kościoła: „Kościół nie może zapomnieć o tym, że za pośrednictwem owego ludu, z którym Bóg w niewypowiedzianym miłosierdziu swoim postanowił zawrzeć Stare Przymierze, otrzymał objawienie Starego Testamentu” (*Nostra aetate* nr 4). W historii zbawienia odbiorca teofanii zostaje utożsamiony z konkretną społecznością zwaną Izraelem, Narodem Wybranym, potomstwem Abrahama, Izaaka i Jakuba, ludem Mojżeszowym, ludem Starego Przymierza. Rola Izraela nie ogranicza się tylko do biernego przyjęcia Bożego objawienia, lecz także do dynamicznej jego interpretacji i realizacji w swej historii. Naród ten jest więc szczególnym Hermeneutą i Wykonawcą Bożego objawienia. Nie można w pełni zrozumieć nauki Jezusa Chrystusa oraz przestrzeni narodzin Kościoła i jego istoty bez odniesienia do świata żydowskiego. Osoba Jezusa Chrystusa i chrześcijaństwo pozostają mocno zakorzenione w judaizmie. Twierdzenie to stara się uzasadnić ks. mgr. lic. Michał Kossowski w rozprawie doktorskiej pt. „Seder paschalny a teologia Eucharystii”. Autor w swej pracy poszukuje odpowiedzi na istotne pytania: W jaki sposób Ostatnia Wieczerza była związana z żydowską Paschą i jakie ma to znaczenie dla praktycznego przygotowania i przeżywania Eucharystii? Czy w czasach Jezusa chrześcijańska wigilia paschalna nawiązywała do żydowskiego sederu paschalnego? Czy istniał równoległy rozwój rytów Paschy i Eucharystii dla jednego Ludu

Bożego? Jaki to ma wpływ na rozwijanie autentycznego dialogu pomiędzy judaizmem i chrześcijaństwem?

Niniejsza rozprawa doktorska złożona jest z trzech rozdziałów, które poprzedza Wstęp (s. 10-14) zawierający prezentację podjętego problemu, *status quaestionis*, metodologię i opis treści.

Rozdział pierwszy pt. „Zarys historii sederu paschalnego” (s. 15-49) prezentuje biblijne fundamenty żydowskiego święta Paschy związanego z *Exodusem*, który wnosi wiele nowych elementów do obchodów tych świąt (cierpienie Izraela, plagi egipskie, noc paschalna, przejście przez Morze Sitowia, pieśń dziękczynna). W rozdziale tym zostaje ukazana ewolucja pierwotnych świąt Przaśników i Paschy oraz celebrowanie Paschy w czasach Jezusa w oparciu o źródła biblijne (teksty Starego i Nowego Testamentu) i pozabiblijne (pisma Filona z Aleksandrii, Księga Jubileuszów, teksty wczesnochrześcijańskie oraz literatura rabiniczna – Miszna). Na uznanie zasługuje tu autorska rekonstrukcja sederu paschalnego z I wieku w języku polskim na podstawie analizy dostępnych źródeł i opracowań obcojęzycznych (s. 47-49).

Rozdział drugi zatytułowany „Narracje o ustanowieniu Eucharystii a Pascha żydowska” (s. 50-102) koncentruje się na szczegółowej analizie argumentacji dotyczącej relacji pomiędzy Ostatnią Wieczerzą a Paschą żydowską. Autor przeprowadza egzegezę kanoniczną tekstów o ustanowieniu Eucharystii w tradycji Markowej, Janowej i Pawłowej. Zastosowanie tej metody egzegetycznej pozwala mu przezwyciężyć sprzeczności pomiędzy tradycją Synoptyczną a tradycją Janową wynikające z zaaplikowania do tekstu wyłącznie analizy historyczno-krytycznej. W rozdziale tym ks. Michał Kossowski ukazuje także, w jaki sposób świadomość dotycząca judaistycznych korzeni Ostatniej Wieczerzy może wpływać na rozwijanie autentycznego dialogu żydowsko-chrześcijańskiego.

Rozdział trzeci pt. „Seder paschalny a Eucharystia” jest najdłuższy (s. 103-207) i stanowi przekład na język polski oraz analizę struktury i treści współczesnego sederu paschalnego, który jest zawarty w „Haggadzie na Pesah”. Ponadto, w rozdziale tym autor bada związki pomiędzy Eucharystią a żydowską obrzędowością ukazując praktyczne konsekwencje żydowskich korzeni Eucharystii dla duchowości chrześcijańskiej.

Pracę wieńczy zakończenie, w którym autor podsumowuje dokonane w rozprawie analizy oraz formułuje najważniejsze wnioski. Po zakończeniu występuje streszczenie w języku polskim i w języku angielskim oraz dodatek ukazujący przebieg Ostatniej Wieczerzy w rekonstrukcji abp Józefa Bilczewskiego dokonany pod koniec XIX w. Całość wieńczy bibliografia, w której autor wyróżnia: źródła, dokumenty Kościoła, komentarze biblijne, pomoce i opracowania.

Praca ks. mgra lic. Michała Kossowskiego zasługuje na uznanie. Autor w sposób konsekwentny i logiczny realizuje swoje cele badawcze. Stosując poprawną metodologię (analiza historyczno-krytyczna, egzegeza kanoniczna i analiza porównawcza) autor rozwiązuje wiele kwestii spornych, przenosząc dyskusję na wyższy poziom. Autor ma dostęp do źródeł w językach oryginalnych i tłumaczy ich treść na język polski z wielkim zapalem i szacunkiem. Praca jest napisana językiem klarownym i logicznym. Bibliografia i przypisy są sporządzone w sposób poprawny. Godne pochwały jest przytaczanie tekstów w językach oryginalnych (hebrajski, aramejski, grecki) oraz koherentne w całej pracy zastosowanie transkrypcji i autorskiego przekładu na język polski. *Status quaestionis* oraz bibliografia wskazują na dobrą znajomość tekstów źródłowych i współczesnych opracowań w językach angielskim, włoskim i niemieckim. W wielu punktach praca ma charakter nowatorski i twórczy. Wyniki zawartych w niej analiz stanowią ważny wkład w badaniach nad tekstami biblijnymi dotyczącymi Paschy i ustanowienia Eucharystii oraz nad żydowską „Haggadą na Pesah”. W niniejszej dysertacji autor nie ogranicza się tylko do przedstawienia różnych opinii dotyczących interpretacji analizowanych tekstów, lecz jasno wyraża swoje stanowisko podając przy tym swoje racje. Praca ta wpisuje się bardzo dobrze w postulaty wyrażane w dokumentach Magisterium Kościoła po Soborze Watykańskim II oraz w zachęty papieży (Jana XXIII, Pawła VI, Jana Pawła II, Benedykta XVI i Franciszka) do rozwijania dialogu pomiędzy judaizmem i chrześcijaństwem. Autor w swej pracy ukazuje, że judaizm i chrześcijaństwo jako społeczności religijne są ze sobą spokrewnione. Wgłębiając się we własną tajemnicę, Kościół odkrywa więź łączącą go z judaizmem. Kościół jest „nową gałązką” wyrosłą obok judaizmu rabinicznego na „wspólnym pniu” judaizmu biblijnego. Przez pryzmat szczegółowych analiz i wypływających z nich wniosków nowego blasku nabierają słowa św. Jana Pawła II, wypowiedziane podczas historycznego spotkania w synagodze rzymskiej (13.04.1986 r): „Religia żydowska nie jest dla naszej religii rzeczywistością zewnętrzną, lecz czymś wewnętrznym. Stosunek do niej jest inny aniżeli do jakiegokolwiek innej religii. Jesteście naszymi umiłowanym braćmi i – można powiedzieć – naszymi starszymi braćmi”. Publikacja niniejszej pracy pozwoli zobaczyć wielu czytelnikom, że w relacjach pomiędzy judaizmem i chrześcijaństwem więcej jest tego, co nas łączy niż tego, co nas dzieli.

Przed publikacją sugeruję następujące udoskonalenia i korekty:

- tytuł rozprawy i tytuł trzeciego rozdziału są bardzo podobne – dobrze byłoby tu z metodologicznego punktu widzenia dokonać głębszego rozróżnienia.

- w egzegezie kanonicznej wydaje się, że dla zachowania chronologii Nowego Testamentu, lepiej będzie najpierw omówić tekst Pawłowy (1 Kor 11,23-25), a następnie teksty synoptyczne i teksty zawarte w tradycji Janowej.
- w synopsie tekstów na s. 69-70 należy wprowadzić koherencję w tłumaczeniu. Np. taki sam termin grecki ma aktualnie tłumaczenie: „odmówiwszy dziękczynienie” oraz „dzięki uczyniwszy”.
- na s. 73 tłumaczenie polskie nie jest zgodne z tekstem greckim. Powinno być „która za wielu będzie wylana”.
- unikać powtórzeń tytułów analizowanych książek w korpusie pracy i w przypisach (zob. np. s. 51, przypis 156).
- wprowadzić w całej pracy koherencję w zapisie terminu Pascha (zob. np. s. 51, gdzie obok siebie jest zapis z dużej i z małej litery).
- usunąć niezrozumiałe skróty przy datach np. na s. 31, 34 a wstawić jednoznaczne skróty: przed Chr. lub po Chr.
- zamiast „tłum. moje” zastosować „tłum. własne” (zob. np. przypisy 117, 261).
- na s. 91 powinno być: „ze źródła niezależnego od synoptyków”.
- na s. 117 przypis 438 zdanie powinno brzmieć: „Akiwa jest znany jako zwolennik powstania”.
- na s. 123 – w tłumaczeniu zamiast „przychodnie” powinno być „przechodnie”.
- w bibliografii dział dotyczący opracowań lepiej jest dać przed pomocami słownikowymi, encyklopediami i konkordancjami.

Mimo tych drobnych propozycji poprawek rozprawa doktorska ks. mgra lic. Michała Kossowskiego ukazuje, że autor ma bardzo dobry warsztat filologiczny, egzegetyczny i teologiczny. Determinacja w realizacji celów badawczych i wielki szacunek odnośnie badanych kwestii zasługują na wielkie uznanie. Wypełnienie luki w polskiej literaturze biblijnej, wskazanie wielu nowych obszarów badawczych oraz zachęta do pogłębiania autentycznego dialogu pomiędzy judaizmem i chrześcijaństwem wpływają na bardzo dobrą ocenę niniejszej rozprawy doktorskiej. Stawiam więc wniosek do Rady Dyscypliny Nauk Teologicznych Wydziału Teologicznego Uniwersytetu Mikołaja Kopernika w Toruniu o przystąpienie do dalszych etapów przewodu doktorskiego.

Podczas lektury pracy zrodziły mi się następujące pytania:

1. Jakie nowe impulsy interpretacyjne uzyskuje tematyka zawarta w rozprawie doktorskiej w świetle najnowszego listu apostolskiego papieża Franciszka „Desiderio desideravi” o formacji liturgicznej Ludu Bożego?

2. Na ile zachowane i praktykowane współcześnie obrzędy paschalne przez wspólnotę samarytańską są pomocne w lepszym zrozumieniu Paschy żydowskiej i Ostatniej Wieczerzy?

Ks. Mirosław S. Wróbel
Ks. Mirosław S. Wróbel